

МОТИВАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглянуто мотиваційні передумови формування агресивної поведінки. Досліджено стадії формування мотиву агресивної поведінки. Проведено аналіз психологічних досліджень, що вивчали різні аспекти взаємозв'язку агресивності та мотиваційних особливостей особистості. Визначено роль особистісних властивостей у формуванні агресивної поведінки. Зроблено висновок, що критеріями оцінки характеру того чи іншого агресивного ексцесу слугують переслідувані індивідом цілі, рушійні мотиви та реалізовані в процесі виявлення агресивних імпульсів цінності.

Ключові слова: агресія, мотив, поведінка, інтелект, самооцінка, стадії формування мотиву агресивної поведінки, емпатія, гнів.

В статье рассмотрены мотивационные предпосылки формирования агрессивного поведения. Исследованы стадии формирования мотива агрессивного поведения. Проведен анализ психологических исследований, которые изучали различные аспекты взаимосвязи агрессивности и мотивационных особенностей личности. Определена роль личностных свойств в формировании агрессивного поведения. Сделаны выводы, что критериями оценки характера того или иного агрессивного эксцесса являются преследуемые индивидуумом цели, двигающие мотивы и реализованные в процессе выявления агрессивных импульсов ценности.

Ключевые слова: агрессия, мотив, поведение, интеллект, самооценка, стадии формирования мотива агрессивного поведения, эмпатия, гнев.

Постановка проблеми. Стрімке зростання кількості агресивних проявів є однією з найактуальніших соціальних проблем сучасного суспільства. Здавна людство виявляло інтерес до феномена агресії і в теперішній час вона залишається предметом активних науково-практичних досліджень. Стреси повсякденного життя, засилля сцен насильства та жорстокості на телеекранах, втрата позицій інституту сім'ї, інформаційне перевантаження – ці та інші причини призводять до зростання рівня тривожності й агресивності.

Агресія, в якій би формі вона не проявлялася поведінкою, спрямована на завдання шкоди. У сучасних дослідженнях впроваджується розрізнення понять «агресія» та «агресивність». Агресія, при цьому, визначається як форма поведінки, спрямована на

образу чи завдання шкоди живій істоті, яка не бажає подібного поводження (Берон, Річардсон [1]), а агресивність – як схильність особистості діяти ворожо і агресивно. «Під агресією розуміємо властивість особистості, що виражається в готовності до агресії, ... агресія – це певна дія, що завдає збитку іншому об'єкту» [1; с. 4]. Отже, поняття «агресія» й «агресивність» не тотожні.

Однак, нерідко тонкі відмінності між агресією і агресивністю затушовуються чи задаються неявно, в підтексті. Так, агресія визначається як «мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей в суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), завдає фізичної шкоди людям чи викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості тощо)» [2; с.10]. У визначенні агресії як мотивованої деструктивної поведінки визначальною, фактично, визнається роль мотиву, тобто особливості особистості, і в цьому розумінні – внесок агресивності як особливості особистості (індивіда) в агресію як форму поведінки.

При цьому, слід зазначити, що існують дві різні мотиваційні тенденції, пов'язані з агресивною поведінкою: тенденція до агресії та до її гальмування. Тенденція до агресії – це схильність індивіда оцінювати більшість ситуацій та дій людей як такі, що загрожують йому і прагнення відреагувати на них власними агресивними діями. Тенденція до придушення агресії визначається як індивідуальна схильність оцінювати власні агресивні дії як небажані й неприємні, як такі, що викликають каяття й докори сумління. Дана тенденція на рівні поведінки веде до придушення, уникнення чи осуду проявів агресивних дій.

Різні підходи до розгляду причин агресивної поведінки особистості відображують становище, що склалося в психології з проблеми мотивації. Так, наприклад, в теорії потягів під мотивом розуміється спонука, що виникає у людини при наявності тієї чи іншої потреби. Фрустраційна теорія базується на тому, що причинами дій і вчинків людини є зовнішні стимули (зовнішня ситуація). Теорія соціального научіння базується на тому, що мотив ототожнюється з метою (наприклад, привабливість очікуваних наслідків агресивної дії).

Мета нашого дослідження – дослідити мотиваційні детермінанти агресивної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Мотиваційно-психологічний аналіз форм діяльності людини, в тому числі й агресивної, показує, що вони мають різну генезу, проте завжди обумовлені певною ситуацією, зберігаючи із нею складний мотиваційно-при-

чинний зв'язок. Як підкреслює Хекхаузен Х.: «коли мова йде про агресивні дії, встановлення умов їх здійснення являє собою особливо складне завдання». [2] Проявляючи агресію, особистість, як правило, не просто реагує на певну обставину середовища й ситуації, але й опиняється включеною у складну передісторію розвитку подій, що примушує її оцінити наміри інших осіб та наслідки власних вчинків.

Отже, агресія, як форма поведінки, не може бути зрозумілою без аналізу мотивів особистості. Мотив – це спонукання до діяльності. Врахування намірів особистості дозволяє усувати змішування агресії з іншими формами поведінки, навіть якщо одна людина випадково завдає шкоди іншій. Врахування намірів особистості дозволяє також відмежувати людську агресію від агресії тваринної. З іншого боку, якщо акцент робиться на намірі значить ми маємо справу з агресивністю, як особливістю саме індивідуальності, а не поведінки.

Слід відзначити, що мотив – це поняття, що посідає ніби проміжне положення між поняттями поведінки та особистості (індивідуальності). Одні дослідники зсувають мотив до полюса поведінки, інші – до полюса особистості. Щось подібне спостерігається і в дослідженнях агресії (поведінки) – агресивності (індивідуальності).

Feshbach [3], відомий прихильник включення мотиваційних факторів у визначення агресії, зсував мотив до полюсу поведінки. Тим самим агресивність як особливість індивідуальності зливалася з агресією як формою поведінки. При цьому він розрізняв наступні види агресії: експресивну, ворожу та інструментальну.

Під експресивною агресією Feshbach [3] розумів мимовільний вибух гніву. Він вважав, що емоційний вибух не має певної мети і швидко припиняється. Експресивна агресія може супроводжуватися чи не супроводжуватися нападом (агресія як поведінка). Інакше кажучи, експресивна агресія є по суті агресивністю як особливістю особистості, мотивом. Крім того, нема тотожності між експресивною агресивністю і нападом агресії як поведінкою.

Поруч із поняттям експресивної агресії знаходиться поняття імпульсивної агресії. Імпульсивна агресія протікає за типом афекту, непідконтрольного суб'єкту. «Акти імпульсивної агресії є емоційними реакціями, які запускаються інтенсивною внутрішньою стимуляцією» [4; с. 40].

Велике значення має розрізнення ворожої та інструментальної агресії. Метою ворожої агресії є головним чином завдання шкоди іншій людині. Інструментальна агресія є засобом, інстру-

ментом досягнення нейтральної мети, наприклад, виховання шляхом покарання.

Також Feshbach [3] розрізняв індивідуально мотивовану і соціально мотивовану інструментальну агресію. Індивідуально мотивована інструментальна агресія може бути корисливою і безкорисливою. Соціально мотивована інструментальна агресія є просоціальною, вона здійснюється в морально прийнятних для суспільства рамках і соціально прийнятним чином.

Агресивність, як мотив, являє собою досить складне і комплексне утворення. Хекхаузен [2] вважав, що мотивація агресії знаходиться під впливом наміру, приписуваного нападнику, очікування досягнення цілі і відплати за здійснену агресію. До ключових мотиваційних факторів агресії він також відносив задоволення результатами агресії, самооцінку (почуття провини), оцінку інших людей.

Формування мотиву агресивної поведінки відбувається, як правило, у вигляді наступних стадій, зокрема: 1) виникнення конфліктної ситуації та формування потреби (бажання) усунути психічне напруження, 2) вибору варіанта конкретної агресивної дії, 3) формування наміру здійснити конкретну агресивну дію щодо певного об'єкта (Є.П. Ільїн [5]).

Отже, формування мотиву агресивної поведінки починається, як правило, з виникнення конфліктної (при спілкуванні) або фруструючої (при діяльності) ситуації, що відіграє роль зовнішнього стимулу. При цьому, наявність названих ситуацій, ще не свідчить про виникнення у людини станів конфлікту чи фрустрації. Для виникнення стану конфлікту необхідно, щоб зіткнення думок, бажань, інтересів, цілей між учасниками спілкування, по-перше, було усвідомлене суб'єктами як таке; по-друге, необхідно, щоб суб'єкти спілкування не побажали піти на компроміс і, по-третє, щоб між ними виникли взаємні неприязні стосунки – ворожість (щонайменше, у одного з них).

Водночас в процесі будь-якого обговорення прихована «іскра» конфлікту, але щоб із неї спалахнуло «полум'я», необхідні певні провокуючі умови, в якості яких можуть виступати як зовнішні об'єкти (поведінка опонента, тиск з боку інших людей), так і певні риси суб'єкта: образливість, дратівливість, пихатість, підозрілість, нетерпимість до заперечень, непоступливість. Вони створюють схильність суб'єкта до виникнення стану конфлікту.

Не дивлячись на те, що у високоагресивних суб'єктів майже всі конфліктні властивості виражені сильно (значно сильніше, ніж у низькоагресивних), їх вплив на загальну агресивність

різний. Найбільший внесок в агресивну поведінку роблять драгівність, образливість, мстивість (В.П. Ковальов [6]). Л.І. Белозерова виявила у важких підлітків переважання таких особистісних особливостей, як образливість (у 74 %), впертість (у 68%), запальність (у 34 %) [7].

Особи з вищевказаними властивостями можуть сприяти переростанню конфліктної ситуації в конфлікт. Крім збудливості, на виникнення агресивної поведінки, як показав А.О. Реан [8], впливає і така особливість особистості, як демонстративність. Демонстративна особистість постійно намагається справити враження на інших, привернути до себе увагу. Це реалізується в марнославної поведінці, часто демонстративній. В свою чергу, надмірне марнославство призводить до образливості, пихатості, роль яких у виникненні агресивної поведінки достатньо велика.

Стимуляція конфлікту може залежати і від партнера по спілкуванню, який виявляє по відношенню до суб'єкта вербальну чи фізичну агресію (у вигляді відмови у проханні, заборони, погрози, висловлення незгоди в образливій формі, чіпляння, нападу тощо). Все це викликає у суб'єкта певні негативні стани – образу, злість, гнів, лють – з появою яких і починається формування мотиву агресивної поведінки. Переживання цих станів призводить до виникнення потреби (бажання) суб'єкта спілкування усунути психічне напруження, розрядити його. Ця потреба призводить до формування поки що абстрактної мети: що треба зробити, щоб задовольнити бажання покарати кривдника, усунути його як джерело конфлікту, принизити, нашкодити, знайти спосіб збереження почуття власної гідності. Багато в чому вибір цієї абстрактної мети буде визначатися як зовнішніми обставинами, так і досвідом, вихованістю людини, які вже на цьому етапі можуть блокувати пряму агресивну поведінку (як вербальну, так і фізичну), переводячи її в непрямую агресивну поведінку.

Виникнення наміру покарати, помститися тощо призводить до пошуку конкретного шляху і засобу досягнення позначеної абстрактної мети. З цієї миті починається стадія формування мотиву агресивної поведінки, суб'єкт розглядає конкретні агресивні дії, вибір яких залежить від оцінки ситуації і його можливостей, ставлення до джерела конфлікту, настановлення на подолання конфлікту. Тут можуть відіграти свою роль такі якості суб'єкта, як скандальність та задержуватість.

Маючи на меті покарати кривдника, суб'єкт може вибрати один (або декілька) варіантів дій: вдарити, не дати або відібрати щось, ізолювати від інших людей, заборонити, вигнати тощо.

При акценті на приниження опонента, набір засобів теж досить великий: висміяти, познуватися, насварити, примусити щось зробити всупереч волі останнього. Помститися теж можна різними способами: нашкодити в чомусь, зламати потрібну кривдникові річ, розповсюдити про нього плітки тощо.

Асимілюючи всі ці способи, суб'єкт переходить до третьої стадії формування мотиву агресивної поведінки: формування наміру здійснити конкретну агресивну дію щодо того чи іншого об'єкта (не обов'язково щодо кривдника, зло можна зігнати на комусь іншому). На цій стадії здійснюється вибір конкретної агресивної дії, тобто приймається рішення. Прийняття рішення призводить до виникнення спонуки досягнути мети. На цьому процес формування мотиву агресивної поведінки завершується. Його наслідком є утворення складного психологічного комплексу, куди входять: потреба (бажання) особистості відреагувати на конфліктну ситуацію (наприклад, на агресивність іншої особи), спосіб і засіб цього реагування і обґрунтування, чому вибрано саме їх. Отже, у суб'єкта з'являється підстава агресивної поведінки, яка пояснює, чому він прийшов до розуміння необхідності такої поведінки (що спонукало), що він хоче досягнути (яка мета), яким способом і, можливо, заради кого. Ця підстава в деяких випадках може виконувати і роль індульгенції, що виправдовує і дозволяє здійснення зовнішньо негарного вчинку.

Не завжди мотив агресивної поведінки формується так складно, мотиваційний процес може бути згорнутим, особливо за рахунок другої стадії. Люди, як правило, в певних конфліктних ситуаціях поведуться властивим їм стереотипним способом.

Мотив разом із найважливішою функцією спонукання виконують також регулятивну функцію фільтра при відборі і оцінці суб'єктом того, що сприяє чи перешкоджає задоволенню актуальної потреби (В.В. Лунев [9]). Він же розглядає іншу функцію мотиву – відображувальну.

Мотивація агресивної дії відображає не тільки і не стільки ситуацію, в якій вона здійснена, скільки всі попередні негативні впливи соціального середовища, що сформували спрямованість особистості, а точніше – її мотиваційну сферу. Отже, часові межі відображення криміногенних впливів і мотивації злочину не можна обмежувати рамками конкретної ситуації. Вивчаючи структуру мотиву, ми тим самим вивчаємо історію формування особистості, її структуру.

Агресивна поведінка викликана не просто комплексом різних зовнішніх і внутрішніх факторів, а їх системою, яка реалі-

зується в процесі формування мотиву (мотивації). Розгляд цієї системи дозволяє об'єднати різні теорії мотивації агресивної поведінки в єдину концепцію, що враховує роль і зовнішніх, і внутрішніх факторів.

Хоча агресивність є відносно стійкою схильністю, її постійність та вираження залежать від особистісних характеристик, які визначають те, що створює в індивіда відразу чи викликає гнів, та від того, які інші копінг-стратегії доступні йому в конфліктних ситуаціях. Традиційно припускається, що особам, схильним до насильства, не вистачає інтерналізованих засобів контролю. У психодинамічній теорії і в ранніх теоріях наuczіння вважалось, що існують індивідуальні відмінності в набутті емоційних гальмівних механізмів, що стримують шкідливу поведінку, таких як тривога, провина, емпатія і толерантність до фрустрації. У той час як традиційні теорії концентрувались на афективних аспектах, сучасні теорії підкреслюють роль когнітивних оцінок і логічних висновків, і дослідження в останні роки приділяють більше уваги факторам, що полегшують прояви агресії, таким як збудження гніву, і когнітивним процесам, які опосередковують таке полегшення чи, навпаки, стримування агресії.

Деякі науковці пов'язують схильність до агресії у її крайній формі прояву – у вигляді злочинного насильства – зі схильністю до переживання гніву. Зокрема, Селбі [10] виявив, що в'язні, які скоїли насильницькі злочини, мали вищі бали за шкалами гніву і ворожості, ніж неагресивні злочинці. Блекборн та Лі-Еванс [11] також встановили, що злочинці-психопати антиципували більший гнів і агресію в ситуаціях фрустрації і провокації. З цим може бути пов'язана самооцінка. Загрози маскулінному Я-образу і підвищення чи захист власної репутації були значуще пов'язані з насиллям, згідно із спостереженнями за агресивними зіткненнями між поліцейськими та делінквентами. Армстронг [12] показав, що гнів у делінквентів чоловічої статі може бути передбачений на основі поєднання низької самооцінки із стереотипізованою маскулінною роллю. Однак з виникненням гніву більше пов'язана не низька самооцінка як така, а нестабільна, високомінлива самооцінка [12].

Тедеші [13] припускає, що низька самооцінка робить людину чутливою до погроз, але люди з низькою самооцінкою можуть також засвоювати примусові способи впливу замість відсутніх непримусових способів досягнення влади і статусу. Є деякі вказівки на зв'язок агресії з дефіцитарністю соціальних навичок. За деякими спостереженнями, при розігруванні ролей в конфлік-

тних ситуаціях злочинці були більш агресивні, ніж не злочинці, і у перших не вистачало неагресивних навичок відстоювання власної позиції [13]. Однак не всі агресивні злочинці демонструють брак соціальних навичок.

Інтелектуальні дефіцити також мають відношення до насильства. Згідно з нейропсихологічними дослідженнями, знижена латералізація лівої півкулі може бути важливою характеристикою делінквентів, що демонструють психопатичні риси і застосовують насильство, і це може відображати відносну нездатність досягти контролю за допомогою внутрішнього мовлення. Деякі дослідження також вказують на значущий зв'язок агресії з низьким інтелектом. Х'юсман з колегами [14] виявили стійку негативну кореляцію агресії з IQ і знаннями протягом 22 років, але все-таки, зробили висновок, що інтелект чинив вплив на агресію лише в дитячому віці. На основі даних про те, що психопати з більш низьким інтелектом вчиняють імпульсивні насильницькі злочини, а психопати з нормальним інтелектом більш схильні до садизму, було зроблено припущення про наявність зв'язку між інтелектуальними здібностями та типом злочину [14].

Хоча інтелект може чинити вплив на ранній соціально-когнітивний розвиток, в сучасних теоріях припускають, що індивідуальні розбіжності в легкості збудження гніву більше пов'язані з очікуваннями і процесами судження, які зміщують у певний бік оцінки міжособистісних подій. В кількох сучасних дослідженнях вивчались ці аспекти у дітей, що поводити себе агресивно у школі та були відторгнені своїми однолітками.

Попри все, агресія не повинна сприйматися як суто негативний, деструктивний, що протистоїть гармонії життя феномен – роль агресії у розвитку життя настільки велика, що її іноді неможливо переоцінити. Критеріями оцінки характеру того чи іншого агресивного ексцесу слугують переслідувані індивідом цілі, рушійні мотиви та реалізовані в процесі виявлення агресивних імпульсів цінності. Енергію, що породжує агресивність, можна успішно спрямовувати на самозбереження або громадську діяльність, благодійність тощо; на інтелектуальний чи фізичний розвиток, творчість, підтримання конкурентоспроможності у бізнесі. Але при цьому варто пам'ятати, що ці ж сили можуть спонукати діяльність злочинця чи саморуйнівну поведінку підлітка. В усіх цих випадках ми маємо справу з різними проявами одного й того ж психофізіологічного феномена.

Не слід забувати й про те, що людина, обтяжена певним зарядом агресивної активності, незмінно страждає від неї сама. У

сучасному суспільстві мало хто спроможний реально керувати власною агресивністю. Дратівливість і нетерплячість, які завжди супроводжують мимовільні прояви агресивності, мають нав'язливий, компульсивний характер. Фактично переважна більшість людей є рабами власної агресивності, особливо якщо від народження вони наділені нею значною мірою. Зовнішні прояви агресивності незмінно пов'язані з погано усвідомленим (але від того нітрохи не менш руйнівним) почуттям страху. Погано контрольована агресивність нерідко обертається проти самого індивіда, знаходячи прояв у різних формах саморуйнування – від самозвинувачень до розтягнутого в часі самогубства у формі зловживання алкоголем чи наркозалежності. Фахівці-психологи цілком обґрунтовано вважають, що головною причиною нещасних випадків і автомобільних аварій насправді виявляється все та ж неусвідомлена ненависть до самого себе і породжена нею пристрасть до самознищення. Навіть якщо остання і не усвідомлюється, це, однак, не заважає їй реалізовуватися на практиці, призводячи людину до загибелі.

Висновки. Особливо небезпечним є те, що агресивна поведінка нерідко пов'язана з, так званою, дефіцитарною мотивацією, яка визначається браком або відсутністю певних бажаних предметів або станів. Найчастіше агресивність виходить назовні тоді, коли людина не в змозі інтелектуально вирішити проблему, що виникла перед нею і, замість того, щоб обійти або якимось чином подолати перешкоду на шляху, в сліпій люті прагне її просто зруйнувати. Будь-яка задача може вирішуватися без зайвого насильства лише в тому випадку, якщо людина знає, як саме слід її вирішувати, повною мірою використовує можливості власного інтелекту. Однак ще гірше, коли пристрасть і агресія поєднуються із високорозвиненим інтелектом. Тоді злість і жорстокість, ненависть і жадібність, неусвідомлене почуття провини і глибокий сором за скоєне в поєднанні з розвиненим розумом утворюють вкрай небезпечне поєднання, яке врешті може призвести до загибелі людства.

Список використаних джерел

1. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ричардсон. – СПб: Питер, 2001. – 352 с: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
2. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т. – Т. I / Х. Хекхаузен. – М.: Мир, 1986. – 450 с.
3. Feshbach S. Dynamics and morality of violence and aggression: Some psychological considerations. *American Psychologist*. 1971; 26.

4. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль /Л. Берковиц. – СПб: Прайм-Еврознак, Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
6. Ковалев П.А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения: Автореф. дис. ... канд. / П.А. Ковалев. – СПб., 1996.
7. Белозерова Л.И. Основы теории и методики воспитательной работы школы с трудными детьми / Л.И. Белозерова. – Киров, 1992.
8. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. – СПб.: Питер, 2000.
9. Лунев В.В. Криминология. Причины, предупреждение и методы изучения преступлений в Вооруженных Силах СССР / В.В. Лунев. – М., 1986.
10. Selby H. Aggression and Crime. – N.Y., 1991.
11. Blackburn D., Lee-Evance D. Aggression: A Psychological Insight. – N.Y., 1987.
12. Armstrong L. Aggressive Behavior: Ways to Investigate and Prevent. – N.Y., 1985.
13. Tedeshi G. The Psychological Research of Aggression. – Tokyo, 1985.
14. Newsman J. (at al.) Aggression and Intelligence. – N.Y., 2001.

The article deals with the motivational background of the aggressive behaviour development. The aggression is defined as a motivated destructive behavior. The author stresses on that there are two different motivational trends, associated with aggressive behaviour: the tendency to aggression and to its braking. The motive is determined as a concept taking an interim position between the concepts of behaviour and personality (individuality). The stages of the formation of the aggressive behaviour motive are envisaged. The analysis of psychological research, which studied various aspects of the relationship between the aggressiveness and motivational peculiarities of the personality has been done. The role of personality traits in the formation of aggressive behavior is determined. We came to the conclusion that the criteria for the assessment of the character of that or other aggressive excess are the objectives pursued by the individual, the driving motives and values implemented in the process of aggressive impulses detection.

Keywords: aggression, motive, behavior, intelligence, self-esteem, stages of forming of aggressive behavior motive, empathy, anger.

Отримано: 17.01.2013 р.